LEKSIKOGRAFIJOS IR LEKSIKOLOGIJOS PROBLEMOS

Kazys MORKŪNAS

NORMINAMASIS ŽODYNAS IR LINGVISTINĖ GEOGRAFIJA

Be pilno arba didžiojo, visus lietuvių kalbos žodžius siekiančio pateikti žodyno, kokį jau buvo pradėjęs rašyti ir leisti, K. Būga norėjo sudaryti ir vieno tomo norminį bendrinės kalbos žodyną. Pastarajam žodžius iš didžiojo žodyno kartotekos padėjo atrinkinėti A. Vireliūnas, A. Varnas[1]. Po K. Būgos mirties tas darbas sustojo. Jį atnaujino jau kita Lietuvių kalbos žodyno redakcija, kurią sudaryti Švietimo ministerija 1930 m. pavedė J. Balčikoniui. Toliau kaupdama duomenis didžiajam Lietuvių kalbos žodynui ir pradėjusi rašyti jo pirmąjį tomą, ši redakcija iki 1944 m. beveik baigė atrinkti žodžius ir vienatomiui norminiam žodynui. Daugiausia tos atrinktosios medžiagos pagrindu buvo sudarytas ir 1954 m. išleistas "Dabartinės lietuvių kalbos žodynas" ($DŽ_1$).

Pastaraisiais dešimtmečiais išleista didesnių ir mažesnių rašybos, kirčiavimo, įvairių sričių terminų, dvikalbių, kitų žodynų bei darbų, prisidėjusių ar prisidedančių prie lietuvių bendrinės kalbos leksikos, jos vartosenos norminimo. Tačiau "Dabartinės lietuvių kalbos žodynui", kurio iš spaudos 1972 ir 1993 m. išėjo dar du pataisyti ir papildyti leidimai ($DŽ_2$, $DŽ_3$), šiuo požiūriu tenka išskirtinis, t.y. ypač didelis vaidmuo.

"Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" (suprantama, ir bendrinės lietuvių kalbos leksikos) didžiausiąją ir svarbiausiąją dalį sudaro savo kilme seni žodžiai, vartojami ir tarmėse. Gana didelis skaičius tų žodžių su pagrindinėmis jų reikšmėmis būdingi visoms lietuvių tarmėms, pvz., *akìs, dúona, sáulė, žẽmė; bálť//as, -à, gẽr//as, -à, sald//ùs, -ì, víen//as, -à, ketviřt//as, -à; tù, jũs, màno; áusti, nèšti, piřkti.* Tai visos lietuvių tautos turtas.

Kita dalis "Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" duodamų žodžių – iš seno žinomi tik tam tikrame tarmių (šnektų) plote ar vienoje kurioje tarmėje, pvz., žodį *anýta* 'vyro motina' dabar daugiausia vartoja kauniškiai (Jrb, Kn, Kš, Mrj, Prn, Šk, Vlkv), pietų aukštaičiai (Al, Lzd, Šlčn, Trak, Vrn), didesnė dalis rytų aukštaičių[2] (An, Ign, Kp, Mlt, Rk, Šr, Švnč, Ukm, Ut, Zr); *krẽžis* 'pintinė su lanku, krepšys' – šiaurės žemaičiai (Krtn, Mžk, Pln, Skd, Tl), atskiros rytų aukš-

[1] S a l y s A. *Raštai* 3, *Įvairūs straipsniai,* Roma: Lietuvių Katalikų Mokslų Akademija, 1985, 235–236.

[2] Kaip *anýta,* tame pačiame lietuvių kalbos tarmių plote vartojami ir kai kurie kiti giminystės santykius nusakantys senieji žodžiai: *šẽšuras* 'vyro tėvas', *móša* 'vyro sesuo', *díeveris/dieverìs* 'vyro brolis, plg. *Lietuvių kalbos atlasas* 1, *Leksika* (toliau LKA I), Vilnius: Mokslas, 1977, 195–196, žemėl. nr. 117, 118.

taičių šnektos (Svn, Vžns), dar plg. LKA I 79, žemėl. nr. 28; *bandódaržis* 'gyvulių užtvaras, diendaržis' – daugelis žemaičių šnektų (Als, Kv, Lkv, Slnt, Vgr, Vkš, Žd), dar plg. LKA I 46, žemėl. nr. 10; *kibìras / kìbiras* 'indas vandeniui semti ir nešti, pienui ir kt. supilti' – vakarų žemaičiai (Klp, Prk, Šlu), Klaipėdos krašto vakarų aukštaičiai (Pgg, Smln, Vlkš), jiems gretimi pietų žemaičiai (Trg, Vn), dar plg. LKA I 67, žemėl. nr. 21.

Prie minėtųjų ir daugelio kitų žodžių pažymų, rodančių kokiai tarmei ar tarmių grupei jie būdingi, neduodama. Kai kurie iš jų kitose tarmėse neturi ir bendrinei kalbai tinkamų pakaitalų, pvz., *kibiras* (beveik visame likusiame lietuvių kalbos plote buvo paplitęs skolinys iš slavų kalbų *viẽdras*, kurį pastaraisiais dešimtmečiais išstumia bendrinės kalbos *kibiras*, plg. LKA I 67). Nemaža dalis šios grupės žodžių tarmėse turi ir daugiau atitikmenų, kurie "Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" pateikiami kaip sinonimai, pvz., be *anýta*, dar – *úošviene* DŽ$_1$ 890, DŽ$_2$ 876 (daugiausia vartoja aukštaičiai panevėžiškiai ir šiauliškiai; žemaičiai – *úošvėnė*), *úošvė* DŽ$_2$ 876, DŽ$_3$ 871 (pasitaiko atskirose, daugiausia aukštaičių, šnektose, plg. LKA I 195, žemėl. nr. 117); be *bandódaržis*, dar – *diẽndaržis* DŽ$_1$ 135, DŽ$_2$ 119, DŽ$_3$ 121 (vartojamas kai kuriose rytų ir vakarų aukštaičių šnektose), *laĩdaras* DŽ$_1$ 401, DŽ$_2$ 352, DŽ$_3$ 349 (daugiausia vartojamas žemaičių), *žarĩdis* DŽ$_1$ 966, DŽ$_2$ 957, DŽ$_3$ 950 (vartojamas vakarų aukštaičių kauniškių ir kai kuriose žemaičių šnektose) ir kt.[3]

Neretai "Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" žodžių ar jų reikšmių santykis su tam tikra tarme parodomas pažymomis: *dz.* (=dzūkų tarmės žodis ar reikšmė), *ryt.* (=rytų aukštaičių), *vak.* (=vakarų aukštaičių), *žem.* (=žemaičių), pvz.: *gyduõlė* (2) *dz.* 'vaistažolė' DŽ$_3$ 173, *nũn, nūnaĩ, prv. dz.* 'šiandien, dabar' DŽ$_1$ 507, DŽ$_2$ 446, DŽ$_3$ 441; *aplaidžià* (3^b) *ryt.* 'apleidimas, neganda' DŽ$_1$ 27, DŽ$_2$ 29, 'nelaimė, neganda' DŽ$_3$ 28, *žiaũtaro//ti, -ja, -jo ryt.* 'iš lengvo valgyti, kramtyti' DŽ$_1$ 971, DŽ$_2$ 962, DŽ$_3$ 954; *pažygỹs* (3^b) *vak.* 'kelionė, žygis' DŽ$_1$ 566, 'ilga kelionė, žygis' DŽ$_2$ 541, DŽ$_3$ 533, *tim̃sr//as, -à vak.* 'tamsiai sartas (ppr. apie arklius)' DŽ$_1$ 857, DŽ$_2$ 851, DŽ$_3$ 846; *kvẽž//ti, -ta, -o žem.* 'nykti, skursti, menkti, silpti' DŽ$_3$ 347, *vẽdin//as, -à* (3^b) *žem.* 'vesdamas' DŽ$_1$, DŽ$_2$ 923, 'vesdamasis' DŽ$_3$ 916.

Prie kai kurių žodžių duodamos pažymos rodo, kad tie žodžiai vartojami ne vienoje tarmėje arba įvairiose tarmėse turi skirtingas reikšmes, pvz.: *nióg//ti, -ia, -ė dz., vak.* **1.** 'greitai eiti, bėgti', **2.** 'sunkiai nešti, tempti' DŽ$_3$ 425; *sustùg//ti, sustuñga, -o ryt., žem.* 'sustirti, sustingti, nebevaldyti sąnarių' DŽ$_3$ 782; *našà* (4) **1.** *žem., vak.* 'derlius, branda, našumas' DŽ$_3$ 415; *geinỹs* (4) **1.** *dz.* 'virvinis prietaisas lipti į medį bitėms kopinėti', **2.** *ryt.* 'audeklo apmatai, nuo mestuvų nuimti siūlai', **3.** *ryt.* 'ritmuša', **4.** *žem.* 'iš rąstų surišta prieplauka sieliams krauti' DŽ$_3$ 169.

---

[3] Dėl minėtųjų ir kitų 'bandodaržis, diendaržis' reikšmę turinčių žodžių paplitimo tarmėse dar žr. LKA I 46–47, žemėl. nr. 10.

Iš viso "Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" trečiajame leidime minėtų pažymų duota[4] 1446: *dz.* – 161, *ryt.* – 487, *vak.* – 111, *žem.* – 687. Be to, pastarajame žodyno leidime įsivesta santrumpa *aukšt.* (=aukštaičių tarmės žodis ar reikšmė). Ji pateikta tik prie 8 žodžių ar jų reikšmių: *apibrékš//ti, -ta, apibrěško* **1.** *aukšt.* ' kiek prašvisti' **2.** *žem.* 'kiek sutemti'; *brěkšma* (1) **1.** *aukšt.* 'apyaušris', **2.** *žem.* 'prietema'; *gróbas* (1) **1.** *aukšt.* 'šonkaulis', **2.** *žem.* 'žarna'; *išbrė//kšti, -kšta, -ško aukšt.* 'išaušti, prašvisti'; *krušn//ùs, -ì* (4) *aukšt.* 'trapus, dužus'; *síeksnis* (1) **3.** *aukšt.* 'verpiamas siūlas nuo kuodelio iki ritės'; *spáugas* (3) *aukšt. žr.* s p u o g a s.

Visuose šio žodyno leidimuose vartojama ir žodžio ar reikšmės paplitimo griežčiau nenusakanti pažyma *tarm.* (=tarminis žodis ar tarminė reikšmė), pvz.: *atšlaĩmas* (4) *tarm.* **1.** 'kiemas', **2.** 'klojimo asla, grendymas' $DŽ_1$ 51; *tarm.* **1.** 'kiemas', **2.** 'klojimo asla' $DŽ_3$ 60; *bruĩšė* (2) *tarm. žr.* k u o j a $DŽ_3$ 91; *ẽglis* (2) *tarm. žr.* k a d a g y s $DŽ_3$ 146. Trečiajame žodyno leidime šią pažymą randame prie 698 žodžių ar jų reikšmių.

Žodyno sudarytojai visų minėtųjų pažymų prasmę aiškina aptardami "stilistinį žodžių apibūdinimą": pažymos *aukšt., dz., ryt., vak., žem.* "rodo, kad žodis, jo reikšmė ar posakis vartojamas tik šiose tarmėse, tačiau pasitaiko ir grožinėje literatūroje – atskirų rašytojų raštuose. Jei kuriam nors tarminiam žodžiui sunku nurodyti kurią vieną tarmę, tai jis žymimas bendra pažyma *tarm.* – tarminis" ($DŽ_3$ XIV). Apie žodžių bei jų reikšmių su minėtomis pažymomis teiktinumą bendrinei kalbai daugiau nieko nepasakyta. Tiesa, norminamąją paskirtį turi po dalies su tomis pažymomis duodamų žodžių dar pridedama nuoroda *žr.* (=žiūrėk), orientuojanti "į įprastesnį, dažnesnį žodį" ($DŽ_3$ V), pvz.: *lùstas* (4) *ryt., dz. žr.* l u i t a s $DŽ_3$ 375; *pečiùit//as, -a* (1) *ryt. žr.* p e t i n g a s $DŽ_2$ 542, $DŽ_3$ 534; *ropùtė* (2) *tarm. žr.* b u l v ė $DŽ_3$ 664.

Vadinasi, žodžius su tam tikras tarmes rodančiomis pažymomis (*aukšt., dz.,* ...) ar su pažyma *tarm.*, bet be nuorodos *žr.*, galima laikyti teiktinais bendrinei kalbai. Tuo labiau, kad kai kurioms sąvokoms įvardyti kitų žodžių ar terminų bendrinėje kalboje ir nėra, plg.: *dangùs* (4) **3.** *tarm.* 'krosnies vidaus viršus' $DŽ_3$ 107, *gomurỹs* (3^a) **2.** *ryt.* 'krosnies vidaus viršus' $DŽ_3$ 182; *sąmatas* (1) *ryt., dz.* 'virvelė ar šikšnelė pavalkams suveržti kinkant' $DŽ_3$ 673. Tiesa, žodžiais su minėtomis pažymomis aiškinti kitų žodžių reikšmes paprastai vengiama, tačiau visiško nuoseklumo ir šiais atvejais nėra, plg.: *mìnkytuvis* (1) *žem.* 'duonkubilis' ir *dúonkubilis* (1) 'kubilas duonai maišyti, minkytuvis'; *laĩtas* (4) *ryt.* **1.** 'plūktinė asla, grendymas' ir *klojìmas* (2) **3.** 'grendymas, laitas', *pãdas* (2) **4.** *ryt.* 'klojimo molinis grendymas, laitas'.

Antra vertus, ir minėtųjų pažymų dėjimas prie žodžių nėra labai nuoseklus.

---

[4] $DŽ_3$ žodžių ir jų reikšmių su tarmes rodančiomis pažymomis skaičiavimus kompiuteriu atliko Matematikos ir informatikos instituto mokslinių darbų automatizavimo laboratorija (vad. V. Černiauskas).

Be jau aukščiau aptartų žodžių *anýta, krẽžis, bandódaržis, kibìras,* būdingų vienai ar kitai lietuvių kalbos ploto daliai, tokių pažymų neturi ir daugelis gana siaurai tarmėse vartojamų žodžių ar atskirų jų reikšmių, pvz.: *kapõklė* (2) **3.** 'vedega' DŽ$_3$ 283 (Mažeikių, Skuodo ir kt. apylinkės, plg. LKA I žemėl. nr. 33, LKŽ[5] V 241); *skrytìs, -iẽs m.* (4) **1.** 'medinis ratlankis' DŽ$_3$ 708 (Pagėgių, Šilalės, Tauragės apylinkės, bet bene dažnesnė čia forma *skrỹtas/skrýtas,* plg. LKA I 98, žemėl. nr. 42, LKŽ XII 1086–1088); *šovà* (4) **2.** 'skląstis, velkė' DŽ$_3$ 819 (Druskininkai, Lazdijai, Merkinė, plg. LKA I žemėl. nr. 6, LKŽ XV 263–264); *žúobris* (1) **2.** 'arklas, žagrė' DŽ$_3$ 964 (Ariogala, Čekiškė, Šaukotas, Šlapãberžė, plg. LKA I 105, žemėl. nr. 45).

Lygindami visus tris "Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" leidimus, galime pastebėti, kad kiekvieno leidimo sudarytojų ir redaktorių požiūris į tarmėse vartojamų žodžių bei jų reikšmių atranką ir pateikimą neretai skiriasi ar keičiasi, plg. 1 lentelę.

1 lentelė

Eglės ar pušies vaisiaus pavadinimai[6]

Tarmė / Pavadinimas	vakarų aukštaičiai	pietų aukštaičiai (dzūkai)	rytų aukštaičiai	žemaičiai	DŽ$_1$	DŽ$_2$	DŽ$_3$
būžỹs	–	+ (Drsk, Lp, Mrc)	–	–	–	+ **2.** *dz.* 'kankorėžis'	+ **2.** *dz.* 'kankorėžis'
gurgùtis	–	–	+ (Brž, Pnd, Slm)	–	+	+ **1.** *žr.* kankorėžis	+ **1.** *žr.* kankorėžis
kankórėžis	*rt./nj.*	–	*rt./nj.*	+	+	+ 'gurgutis'	+
kìrkužė	–	–	+ (Alz, Ob, Rk, Skp)	–	+ *žr.* kankorėžis	+ *žr.* kankorėžis	–

[5] LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1-17, Vilnius, 1956–1996.

[6] Dėl eglės ar pušies vaisiaus pavadinimų paplitimo tarmėse dar žr. LKA I 166–167, žemėl. nr. 93; LKŽ I 1229, III 748, V 216, 840, XII 1125. Santrumpa *rt.* rodo, kad pavadinimas tarmėje vartojamas rečiau, didesnio vientiso ploto nesudaro; *nj.* – pavadinimas tarmėje naujesnis.

skujà	+	–	*rt.*	+ (rytiniai)	+ 2. *žr.* k a n- k o r ė- ž i s	+ 3. 'kanko- rėžis'	+ 3. *tarm.* 'kankorė- žis'
žebelýs	–	–	+ (An, Ds, Kp, Ob, Ut)	–	–	+ *žr.* k a n- k o r ė- ž i s	–

Taigi galima daryti šias išvadas:

1. Konkrečias tarmes rodančių pažymų – *aukšt., dz., ryt., vak., žem.* – norminamajame žodyne nenuoseklaus vartojimo tikslingumas labai abejotinas. Norint parodyti, kad kuris nors žodis (reikšmė, kirčiavimo variantas ar pan.) bendrinėje kalboje dar nėra tvirčiau įsigalėjęs, tik kalbos praktika besidominčius skaitytojus visiškai patenkintų ir bendresnė (neutrali) pažyma *tarm.*

Pažymų *dz., ryt., vak.* turinį skaitytojas dabar jau gali suprasti nevienodai: nuo septintojo dešimtmečio vidurio vietoj K. Jauniaus – A. Salio lietuvių kalbos tarmių skirstymo pradėtame vartoti A. Girdenio – Z. Zinkevičiaus skirstyme (patobulintame A. Baranausko skirstymo variante) dzūkų tarmės visiškai nėra, o rytų ir vakarų aukštaičių tarmių plotai gerokai padidinti. Trys pastarosios pažymos – *dz., ryt., vak.* – iš tikrųjų daugiau rodo pagrindinius aukštaičių etnografinius regionus.

2. Iš labai turtingos tarmių leksikos atrinkdami žodžius gana ribotos apimties norminamajam žodynui, jo sudarytojai turi apsispręsti, kokiais svarbiausiais požymiais jie privalo vadovautis darydami tą atranką. "Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" atrankos principas nusakomas taip: stengiamasi pateikti "dažnesnius grožinėje literatūroje, ypač klasikų kūriniuose, publicistikoje, periodinėje spaudoje ir kitur vartojamus t a r m i ų ž o d ž i u s" (DŽ$_3$ VII). Čia neakcentuojama kita svarbi sąlyga, į kurią turėtų būti atsižvelgiama teikiant bendrinės kalbos vartosenai tarmių žodžius, jų formas, reikšmes, kirčiavimą, – tų faktų geografija, t.y. kaip plačiai jie tarmėse vartojami, kada ir kokios tarmės leksikai teikiamas pirmumas[7].

Panaudoti lingvistinės geografijos duomenis bendrinės kalbos praktikai, taigi ir žodyno norminimui, tikėjosi K. Būga, A. Salys, J. Balčikonis, J. Senkus ir kiti, sudarydami sistemingo lietuvių kalbos tarmių tyrimo anketas ir progra-

[7] DŽ$_3$ (plg. "Žodyno šaltiniai", p. XXI–XXII) nepasinaudota ir šiuo požiūriu svarbių duomenų teikiančiu šaltiniu – LKA dviem pirmaisiais tomais (LKA 3-iasis tomas, skirtas morfologijai, skaitytoją pasiekė 1994 m., nors jo išleidimo metai - 1991).

mas, rinkdami įvairias kalbos sritis apimančius tarmių duomenis. Norminamajam žodynui reikalingų kalbos faktų vartoseną ir paplitimą tarmėse geriau padėtų išaiškinti ir specialiai tam reikalui parengti duomenų rinkimo metodiniai nurodymai.

NORMATIVE DICTIONARY AND LINGUISTIC GEOGRAPHY

Summary

A major role in standardising the vocabulary of Standard Lithuanian is performed by "Dabartinės lietuvių kalbos žodynas" (Dictionary of Modern Lithuanian) - DŽ$_1$ (Vilnius, 1954) and its two amended editions DŽ$_2$ (1972), DŽ$_3$ (1993). Its most important part comprises old words which in their main meanings are used in all Lithuanian dialects e.g. *akìs* (eye), *báltas* (white), *víenas* (one), *nèšti* (carry). The rest of the words in the dictionary are used in certain dialects only. The relation of some words, their meanings with one or another dialect is indicated by special markings (abbreviations): *aukšt.* (= a word or meaning of the Aukshtaitish dialect), *dz.* (=Dzukish), *ryt.* (=Eastern Aukshtaitish), *vak.* (=Western Aukshtaitish), *žem.* (=Zhemaitish, Samogitian), e.g.: *gróbas* 1. *aukšt.* 'šonkaulis' (a rib), 2. *žem.* 'žarna' (a gut) DŽ$_3$ 190: *pažygỹs vak.* 'kelionė, žygis' (a trip) DŽ$_1$ 566, 'ilga kelionė, žygis' (a long trip), DŽ$_2$ 541, DŽ$_3$ 533.

There are 1454 markings like this in DŽ$_3$. The abbreviation *tarm.* (= a dialectal word or meaning), which does not specify the geography of a word or meaning, is also used e.g. *ẽglis tarm. žr.* kadagys (see kadagys) DŽ$_3$ 146. There are 698 words or their meanings with this marking in DŽ$_3$.

Since the markings indicating concrete dialects (*aukšt., dz., ryt., vak., žem.*) are used rather inconsistently, sometimes specifying only certain etnographic regions, the following conclusions are drawn in the paper:

1. To those dictionary users who are interested in language practice the neutral marking *tarm.* would be sufficient to indicate that a word (meaning, stress variant etc.) has not yet taken root in Standard Lithuanian.

2. One of the important criteria in selecting dialectal words, their forms, meanings and stress variants for standard usage should be the geography of these facts i.e. account should be taken of how extensively they are spread and in what dialects they are used.